Я.Р. Самуйлік, М.У. Красікава
УА "Беларуская дзяржаўная сельскагаспадарчая акадэмія"

Марфалагічныя адметнасці гаворкі вёскі Чарняны Маларыцкага раёна

Вёска Чарняны размешчана на рацэ Асіпоўка, за 23 км ад раённага цэнтра г. Маларыта. Першае ўпамінанне пра паселішча ў пісьмовых крыніцах адносіцца да XVI ст. Згодна з інвентаром 1566 года Чарняны – гэта сяло Дарапеевіцкага войтаўства Палескай воласці Берасцейскага староства. Паводле легенды тут знаходзілася шкляная гута, на якой працавалі "чорныя людзі" ці "чэрнь" (адсюль і назва паселішча). У 2005 г. у вёсцы налічвалася 748 жыхароў і 289 гаспадарак [1, с. 359–361; 2, с. 531].

Дыялектны матэрыял у в. Чарняны (мясц. назва: Черн'а4ны; жыхары: черн'а4нец, черн'а4нка, черн'а4нцы) быў запісаны ў лютым-красавіку 2012 г. ад мясцовых жыхароў Стрэйчук Вольгі Рыгораўны, 1935 г. нараджэння, і Кулічыка Фёдара Мікалаевіча, 1947 г. нараджэння. Для запісу дыялектнага матэрыялу намі была выкарыстана праграма лінгвістычнага атласа "Гаворкі Выганаўскага Палесся. Фанетыка. Марфалогія. Лексіка" (дапрацаваны варыянт), а таксама т.зв. новая праграма: "Як у вас гавораць?" [3, с. 14–18].

Вакалізму дадзенай гаворкі ўласцівы такія адметнасці, як пяціфанемны склад галосных гукаў – [а], [е], [о], [ы(і)], [у]; рэалізацыя галоснага верхняга пад'ёму сярэдняга рада [и] (сярэдні паміж гукамі, што абазначаюцца літарамі і і ы) пасля цвёрдых зычных пераважна ў наступных пазіцыях: на месцы гістарычнага націскнога *һ, на месцы этымалагічнага *о ў новых закрытых складах пад націскам або вымаўленне ў падобных умовах галоснага [і] пасля мяккіх зычных (т.зв. і к а в і з м); пашырэнне гука [ы] на месцы гістарычных *е, *һ ў першым пераднаціскным складзе пасля губных зычных; наяўнасць галосных [ы], [е] на месцы этымалагічнага *е (ь) у першым пераднаціскным складзе пасля гістарычных *с, *з, *т, *н, *д; рэалізацыя гука [а] на месцы этымалагічнага *ę ў пераднаціскных складах і інш.; кансанантызму – такія асаблівасці, як вымаўленне толькі цвёрдых зычных у наступных умовах: губныя цвёрдыя перад гістарычнымі *е /ва ўсіх пазіцыях/, *һ /у ненаціскных складах/, *і; этымалагічныя *с, *з, *т, *н, *д, *л – перад гістарычнымі *е (*ь), *і; ацвярдзенне этымалагічных "паўмяккіх" *д', *т' перад *е, *і, захаванне гістарычных мяккіх *д', *т' перад націскным *һ і на канцы дзеясловаў у форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку; захаванне цвёрдых заднеязычных у этымалагічных спалучэннях *гы, *кы, *хы, а таксама ў пазіцыі перад галосным [е] ў прыметніках ніякага роду адзіночнага ліку; наяўнасць цвёрдых і мяккіх гістарычных *р, *ж, *ш, *ч, *ц у пэўных пазіцыях; рэалізацыя губна-зубнога [v] (< *в, *л) у пазіцыі перад галосным, пасля галоснага гука перад зычным і ў канцавым становішчы, а таксама ў пачатковым становішчы перад зычнымі; наяўнасць фарынгальнага (глотачнага) зычнага [һ]; даволі выразнае вымаўленне звонкіх зычных у канцы слова, а таксама непаслядоўнае захаванне гэтых зычных у сярэдзіне слова перад глухімі; адсутнасць у пераважнай большасці слоў перад галоснымі [о], [у] пратэтычных зычных і інш. [4, кк. 5, 6, 34, 35, 42, 45–48, 52, 53, 55–57, 156; 5, с. 32, 151–152, 153; 6, с. 218].

Разгледзім найбольш яркія і істотныя марфалагічныя адметнасці даследуемай гаворкі.

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку другога скланення з мяккай і зацвярдзелай асновай у творным склоне адзначаны з канчаткамі -ом, -ем: кон'о4м, рубл'о4м, ноже4м, йайце4м.

Назоўнікам жаночага і мужчынскага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з асновай на зацвярдзелы зычны ў месным склоне ўласцівы канчатак -і: на меж'і4, на дvор'і4, на конц'і4 [4, кк. 68, 76, 77].

Назоўнікі жаночага, мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з цвёрдай і мяккай асновай ў месным склоне пашыраны з канчаткамі -ы, -и, -оvы: v ха4ты, v л'і4сы, v по4лы, v по4ли, v но4си, по л'о4доvы [4, к. 18].

Формы клічнага склону агульных назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку зафіксаваны з канчаткамі -а, -о, уласных імёнаў – з канчаткам -о: ба4ба, ма4ма; ма4мо, Vа4л'о, На4д'о, Ма4н'о [4, к. 94].

Назоўнікам жаночага роду множнага ліку першага скланення ў родным склоне характэрны нулявы канчатак: ныма4 баб, һоlо4v, йам, хат, доро4һ, стрих [4, к. 101].

У назоўным склоне мужчынскага роду адзіночнага ліку прыметнікі вымаўляюцца з націскным і ненаціскным канчаткам -ый: молоды4й, малы4й, стары4й; до4брый, но4vый, хоро4шый [4, кк. 110, 111].

Яркая і паказальная асаблівасць прыметнікаў вывучаемай гаворкі – гэта т.зв. "сцягнутыя" аднаскладовыя ненаціскныя канчаткі -а, -е ў назоўным склоне адзіночнага ліку жаночага і ніякага роду: до4бра, но4vа, но4vе, соло4дке, хоро4ше. Аднак пад націскам прыметнікі ў акрэсленых пазіцыях выступаюць тут з поўнымі двухскладовымі канчаткамі -айа, -ойе: молода4йа, стара4йа, молодо4йе, старо4йе [4, кк. 112–114].

Яшчэ адной значнай адметнасцю прыметнікаў гэтай гаворкі з'яўляюцца суфіксы -ч-, -ш- вышэйшай ступені параўнання: ду4жчы, доро4шчы, ши4рши [4, к. 130; 7, с. 96–97].

Інфінітыў дзеясловаў з асновай на галосны адзначаны з фанематычным варыянтам старажытнага суфікса -ц'і -ты: ходы4ты, робы4ты, спа4ты [4, к. 173].

Дзеясловам першага і другога спражэння ў трэцяй асобе адзіночнага і множнага ліку ўласцівы канчаткі -е, -ыт', -ут', -ат': vин, v'ін іде4, нысе4, хо4дыт', но4сыт', vоны4 іду4т', несу4т', хо4д'ат', но4с'ат' і інш. [4, кк. 148, 156].

Зваротныя дзеясловы пашыраны з постфіксамі -с'а, с': бра4тыс'а, зvа4тыс'а, мы4тыс'а, vмыvа4тыс'а, робы4тыс'а, бойу4с', купа4йус', бойа4vс', купа4vс', н'ішо4с' зробы4лос' і інш. [4, кк. 164, 165].

І нарэшце, вылучаецца дадзеная гаворка і тым, што дзеясловы ў форме інфінітыва з асновай на [к] захоўваюць старажытную форму на -чы з націскам на канчатку: пычы4, сычы4. Дзеясловы ж з асновай на [һ] у акрэсленай граматычнай форме аднаўляюць гэты зычны: стры4һчы. Аднак ў форме трэцяй асобы множнага ліку цяперашняга часу падобныя дзеясловы паслядоўна захоўваюць зычныя [к], [һ]: пеку4т', секу4т', стрыһу4т' [4, кк. 158, 178, 179; 8, с. 316–318].

Разгледзім яшчэ шэраг найбольш выразных і істотных асаблівасцей даследуемай гаворкі. Назоўнік гру4дзі ў творным склоне зафіксаваны з канчаткам -ыма: болы4т' пуд һруды4ма. Назоўнік множнага ліку чо4баты [боты] у месным склоне ўжываюцца з ненаціскным канчаткам -ах: у чо4батах. Асабова-ўказальныя займеннікі трэцяй асобы мужчынскага, жаночага і ніякага роду адзіночнага і множнага ліку ён, яна4, яно4, яны4, ўласна-асабовы займеннік другой асобы множнага ліку вы, няпэўны займеннік не4шта, а таксама займеннік, злучнік і часціца што выступаюць у своеасаблівых лексіка-граматычных формах: vин, v'ін, vона4, vоно4, vоны4; v'і4те; н'ішо4с'; шчо [4, кк. 38, 133]. Зваротны дзеяслоў смяя4цца ў трэцяй асобе адзіночнага ліку адзначаны з фанематычным варыянтам: vин смыйе4ц'ц'а. У выразе я лью ваду4 дзеяслоў ліць у першай асобе адзіночнага ліку мае наступную форму: йа л'л'у vо4ду.

Такім чынам, гаворка в. Чарняны Пружанскага раёна характарызуецца значнай колькасцю моўных асаблівасцей і адносіцца да сярэднезагародскіх гаворак, аднаго з чатырох тыпаў (разнавіднасцяў) заходнепалескіх, або загародскіх, гаворак [5, с. 150–157, 201–214; 6, с. 218; 9, с. 22–24, 38–39].

ЛІТАРАТУРА:

1. Гарады і вёскі Беларусі : энцыклапедыя – Т. 4, кн. ІІ. Брэсцкая вобласць / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2007. – 608 с.: іл.

2. Памяць : Маларыц. р-н : гіст.-дак. хронікі гарадоў і р-наў Беларусі / рэд.-уклад. В.Р. Феранц ; рэдкал.: Я.В. Малашэвіч [і інш.]. – Мінск : Ураджай, 1998. – 535 с., [8] л. іл.

3. Самуйлік, Я.Р. Гаворкі Выганаўскага Палесся : лінгвіст. атлас для студэнтаў філал. фак. ун-та / Я.Р. Самуйлік ; Брэсц. дзярж. ун-т. – Брэст : БрДУ, 2009. – 199 с.

4. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Р.І. Аванесаў [і інш.] ; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. Р.І. Аванесава. – Мінск : АН БССР, 1963. – [2] с., VIII, 338 к.

5. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы : дапам. для філал. спецыяльнасцей ВНУ / А.А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – 293 с.

6. Клімчук, Ф.Д. Заходнепалескія гаворкі / Ф.Д. Клімчук // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 1994. – С. 218–219.

7. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія : вучэб. дапам. / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд., дапрац. і дап. - Мінск : Выш. шк., 1980. – 303 с.
8. Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко. - Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.
9. Клімчук, Ф.Д. Гаворкі Заходняга Палесся: фанетычны нарыс / Ф.Д. Клімчук ; [рэд. М.І. Талстой] ; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства. - Мінск : Навука і тэхніка, 1983. - 126 с.